

Вип. 6. 9. Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII ст. / М. Петровський. — Харків, 1930. 10. Петровський М. До історії Руїни / М. Петровський. — Записки Ніжинського Інституту Народної освіти. — 1928. — Кн. 8. 11. Петровський М. До історії державного устрою України XVII віку / М. Петровський. — Харків, 1931. — Кн. XI. 12. Петровський М. Псевдодіаруш Самійла Зорки / М. Петровський. — Записки історико-філологічного відділу. — К., 1928. — Кн. XVII. 13. Летопись Самовідця. — К., 1878. — С. 481. 14. Самійло Величко. Літопис. — К., 1991 — С. 217. 15. Яковлев А. Українсько-московські договори XVII–XVIII ст. / А. Яковлев. — Варшава, 1934. 16. Rawita-Gawrotiski F. Bohdan Chmielnicki / F. Rawita-Gawrotiski. — Kraków, 1907–1909. — Т. 1–2.

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ СВИДЕТЕЛЬСТВА О НАЧАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГЕТМАНА И.ВЫГОВСКОГО.

Анализируются общественно-политические процессы после смерти гетмана Б. Хмельницкого на основе свидетельств исторических источников. Прослежена политика Московского государства относительно Украины.

DOCUMENTARY EVIDENCE OF THE INITIAL ACTIVITY OF HETMAN I.VYHOVSKY.

Analyzes the social and political processes after the death of Hetman B. Khmelnytsky based on the evidence of historical sources. Researched the policy of Moscow State towards Ukraine.

Стаття надійшла 11.09.2012

УДК 002.1(075.8)

Г.М. Савчук

Українська академія друкарства

ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ «ДОКУМЕНТ»

Стаття присвячена питанню історичної еволюції такого поняття, як «документ». Увага приділена виникненню самого слова, змісту, що в нього вкладався у різні епохи, сучасному тлумаченню. Наголошується, що досі немає єдиного підходу до трактування основного терміна документознавства.

Документ, книга, дипломатика, документація, інформація.

Поняття «документ» є фундаментальним у понятійній системі документознавства. У ньому відображаються ознаки реальних предметів, які служать об'єктами практичної діяльності зі створення, збору, аналітико-синтетичної обробки, зберігання, пошуку, поширення та використання документної інформації в суспільстві. Термін широко використовувався в усіх галузях суспільної діяльності. Майже у кожній сфері знань маємо одну чи кілька версій його розуміння відповідно до специфіки тих об'єктів, яким надається статус документів.

Документ виступає об'єктом дослідження багатьох наукових дисциплін, тому зміст його багатозначний і залежить від того, в якій галузі та з якою метою він використовується. Історія виникнення та еволюція трактування терміна «документ» досліджувалася такими вченими, як Х. Арітц, Г. Г. Воробйов, М. А. Комаров, С. Г. Кулешов, Ю. І. Столяров, А. Суска, Г. Н. Швецова-Водка та ін.

Слово «документ» (лат. *documentum* — зразок, доказ, свідчення) походить від іменника *docere* — *вчити, навчати*. Коріння цього терміна йдуть у індоєвропейський прамову, де він означав жест витягнутих рук, пов'язаний із передачею, прийомом чи отриманням чогось [1, с. 25]. Згідно з іншою версією слово *dek* походить від числа *десять* і пов'язано з тим, що у розкритих долонях витягнутих рук налічувалося десять пальців. Поступово корінь *dek* замінили на *doc* в слові *doceo* — *навчаю*, при цьому утворили слова *doctor*, *doctrina*, *documentum* (те, що вчить, повчальний приклад). В останньому значенні слово «документ» використовувалося Цезарем і Цицероном. Пізніше набуло юридичного звучання і стало означати «письмовий доказ», «доказ, почерпнутий з книжок, підтверджувальних записів, офіційних актів» [1, с. 28].

У значенні письмового свідоцтва слово «документ» вживалося від середньовіччя до XIX ст. З латинської воно було запозичене в європейські мови, в російську прийшло у період Петра I — як запозичене з німецької та польської мов, у значенні письмового свідоцтва. На початку XX ст. документ мав два значення:

а) будь-який папір, складений законним порядком, який може бути доказом прав на що-небудь (майнових, стану, на вільне проживання) чи виконання будь-яких обов'язків (умови, договори, боргові зобов'язання);

б) взагалі будь-яке письмове свідчення.

Зростання числа юридичних документів сприяло виникненню в другій половині XVII ст. у Франції особливої науки з назвою «Дипломатика». Корені її походження містяться в грецькому *diploma* — *лист, документ (складений вдвоє)*. Дипломатика стала вивчати всі публічні (суспільні) документи, на відміну від документів особистого призначення. Її засновником вважається Жан Мабільйон, який видав у 1681 р. в Парижі працю «*De re diplomatica libri sex*» [6, с. 29]. Базове поняття «документ» визначалося в науці як будь-яке писемне свідцтво, що служить «виникненню, доказам і виконанню прав чи володінню правами». Документ виконував одну з цих трьох функцій.

До другої половини XIX ст. у довідкових виданнях деяких країн світу з'являються похідні від слова «документ» терміни: *документація* — у значенні підготовки й використання підтверджених документами доказів та обсягу повноважень; *документний* — належить до документа. У «Тлумачному словнику» В.І. Даля дано тлумачення документа як будь-якого важливого паперу, і навіть диплома, свідоцтва. Похідний термін *документний* упорядник наводив як «до документа, що входить» [1, с.33].

Наприкінці XIX ст. спостерігається тенденція звуження меж поняття «документ»: спочатку воно розглядалося як і будь-який предмет, який служить

для одержання речових доказів, потім — як письмове свідчення, що підтверджує певні правові відносини. З початком ХХ ст. у терміносистему вводиться нове, ширше розуміння поняття «документ»: його ввів відомий бельгійський учений, основоположник *документації* — науки про сукупність документів і області практичної діяльності — Поль Отле (1868–1944). Поль Отле та його сподвижник і однодумець Анрі Лафонтен (1854–1943) розробляли теорію документації у Міжнародному бібліографічному інституті, створеному в Брюсселі 1895 р. й у 1931 році перейменованому на Інститут документації. За рішенням Міжнародного конгресу по документації (Париж, 1937) на базі інституту 1938 року було створено Міжнародну федерацію по документації (МФД) [3, с. 14]. Нині МФД є міжнародною неурядовою організацією, що об'єднує провідні інформаційні наукові центри й бібліотеки, які працюють у галузі теорії й практики документознавства і науково-технічної інформації. Організація видає з 1975 р. журнал «Міжнародний форум по інформації і документації».

П.Отле вперше ввів у науковий обіг поняття «документ» у значенні, близькому до широкого тлумачення поняття «книга». Його основна праця — виданий у 1934 р. фундаментальний «Трактат про документацію». Пояснюючи поняття «книга» і «документ», П.Отле підкреслював, що *biblion*, чи *document*, чи *gramme* — термін, який уживається умовно для всього масиву документів. Він поєднує у собі не лише одну книжку у власному значенні слова — рукописну чи друковану, а й журнали, газети, рукописі й графічні репродукції, креслення, гравюри, карти, схеми, діаграми, фотографії тощо. Вчений розглядав поняття «книга» і «документ» як синонімічні. З контексту зрозуміло, що останнє ширше за своїм обсягом, адже не передбачає обмежень як матеріальної основи документа, так і знакової системи, застосовуваної для запису змісту [3, с. 19]. В узагальнювальне поняття «книга-документ» П.Отле включає окремі томи, брошури, журнали, статті, карти, діаграми, естампи, патенти, статистику, записи голосу з допомогою фонографії, діапозитиви чи кінематографічні фільми. Учений уперше використовує комплексний підхід до типологічної класифікації документів, враховує зміст і форму документа, в «Трактаті про документацію». Усю сукупність документів він розділив на три основних класи.

1. Документи бібліографічні — тексти, які традиційно вважають творами писемності й преси, у тому числі брошури, монографії, нариси, трактати, керівництва, енциклопедії, словники, періодичні видання (журнали, газети, щорічники тощо). Крім названих, до бібліографічних документів відносилися й тексти особистого походження (листи), офіційні повідомлення й облікові (реєстраційні) книжки (чи журнали), і навіть знаки-вивіски, гасла, квитки та інші проїзні документи.

2. Інші графічні документи — нетекстові документи: картографічні, образотворчі, нотні. Серед образотворчих названо: іконографічні, що містять друковане зображення (естампи, гравюри, поштові листівки тощо); фотографії; документи, які сприймаються через проєкційні пристрої (в т. ч. мікроскопи).

Як особливий різновид виділено «пам'ятники образотворчі»: написи, монети, медалі, печатки (штемпелі). До графічних документів П. Отле відносив «манускрипти» — рукописні книги й інкунабули, і навіть «архівні документи» (управлінські), давні й сучасні [3, с. 38].

3. Документи — замітники книжки: диски, фонограми, кінофільми і поряд із цим — радіомовлення (запис і передача звуку), телебачення, в т. ч. телефотографія, радіотелефотографія та власне телебачення. Особливе місце у цьому класифікаційному ряді зайняли «документи трьох вимірів»: природні (мінерали, рослини, тварини) і штучні, створені людиною (матеріали, продукти, технічні об'єкти, і навіть медалі, макети, рельєфи). До них віднесено також наукові інструменти, дидактичні матеріали, наочне приладдя. Виділено також тривимірні витвори мистецтва: твори архітектури та скульптури. Саме у такому широкому значенні поняття «документ» використовувалося згодом, коли йшлося не тільки про фонди бібліотек, архівів, музеїв, інформаційних служб, а й соціальні, зокрема масові, комунікації загалом.

Підбиваючи підсумки, доцільно виокремити такі значення «документа», запроваджені в науковий обіг П. Отле:

а) будь-яке джерело інформації, передачі людської думки, знань, незалежно від того, втілене воно у матеріально-фіксованій формі чи є провідником (передавачем) інформації в часі, вважатиметься документом. Це охоплює як матеріальні об'єкти — носії інформації, так і радіо-, телепередачі, театральні спектаклі;

б) документами є матеріальні об'єкти з зафіксованою інформацією, зібрані людиною для створення будь-яких колекцій. Сюди входять як предмети штучні, створені людиною, так і природні, технічні, які перебувають у музеї;

в) до складу документів входять також матеріальні об'єкти, створені людиною спеціально для фіксування, збереження і відтворення інформації для її передачі у просторі й часі, незалежно від способу фіксування. І це документи «написані» (тобто з інформацією, зафіксованою знаками письма), і образотворчі, фонозаписи і фільми (результати машинного запису зображення і звуку) [3, с. 42].

Автор «Трактату...» неодноразово підкреслює синонімічність понять «документ» і «книга»: з контексту можна зрозуміти, що перше розглядається ширше. Отже, П. Отле увійшов у історію документознавства як основоположник документації — науки й практики. Він першим увів у науковий обіг базове поняття «документ» і розкрив його найширший сенс. П. Отле зробив першу спробу комплексної класифікації документів за сукупністю ознак. Хоча вона й мала істотні недоліки, автору вдалося згрупувати існуюче розмаїття джерел інформації, які функціонують у соціальній комунікації. Згодом теоретичні думки вітчизняних і зарубіжних фахівців розвивалися в напрямі, близькому до думки документаліста П. Отле. Саме це міститься в основі розробленої на початку 1990-х російським бібліотекознавцем Ю. Столяровим «нової» концепції документознавства.

Концепція П. Отле розглядає документ як носій соціальної інформації. Однак у довідкових виданнях того часу продовжувало існувати вузьке трактування цього слова: крім юридичного, вводиться поняття «історичний документ» (фіксований, свідоцтво про будь-яку епоху, особистість тощо) і «лічильний» [3, с. 45], який служить основою здійснення господарських дій — приймання й видачі цінностей. Узагальнююче визначення відсутнє. Починаючи з 1950-х років в офіційній термінології слово «документ» трактується у вузькому, широкому і найширшому значеннях. Вузьке розуміння зводиться до ділового паперу, письмового посвідчення, історичного джерела. У широкому значенні поняття стало поширеним у 1960–1970-ті роки. В загальному вигляді воно було зафіксоване в «Большой советской энциклопедии», «Українській радянській енциклопедії», в енциклопедичних словниках. Наприклад, у «Большой советской энциклопедии» документ трактується як матеріальний об'єкт, включаючи інформацію на її поширення в просторі і часі (зокрема й т.зв. тривимірні витвори мистецтва — архітектуру і скульптуру). У 1980-х – на початку 1990-х використовують і широке тлумачення, згідно з яким документом вважається будь-який матеріальний об'єкт, що має інформацію: від письмового документа, грамплатівок і кінофільмів до творів мистецтва (архітектурних споруд, графіки, живопису, скульптури), від зразків мінералів, гербаріїв, історичних реліквій до виробів промисловості й техніки (годинник, автомобіль, гвинтівка тощо) [4, с. 10]. Кордони поняття стали погано помітними, що ускладнило його використання. За висловом А. В. Соколова, документом стали вважати навіть слона в зоопарку. Саме тому спочатку книгознавці й документалісти, а потім і інформатики розпочали обґрунтування нового широкого значення терміна «документ», пов'язаного з поняттям «інформація» та «комунікація». Суттєвий внесок в уточнення та розвиток поняття «документ» — як одного з основних у документознавстві, інформатиці, документалістиці, бібліотекознавстві та бібліографознавстві, внесли Г.Г. Воробйов, Р.С. Гіляревський, О.П. Коршунов, А.І. Михайлов, А.В. Соколов, Ю.Н. Столяров, А.І. Черний, Г.Н. Швецова-Водка та інші.

Документалісти й інформатики першими відмовилися від широкого значення документа, обмеживши його зміст обов'язковими атрибутивними елементами: наявність інформації та матеріального носія (Г.Г. Воробйов). У 1960-ті А.І. Михайлов, А.І. Черний і Р.С. Гіляревський, крім названих, вводять функціональну ознаку документа. Відповідно до визначень документ — це матеріальний об'єкт, у якому закріплено інформацію, спеціально підготовлений до її передачі в просторі й часі. Таке тлумачення було широко розповсюджене в 1960–1970 рр. [4, с. 11]. Близьке до цього міститься і в ГОСТ 16487–83 «Діловодство і архівна справа. Терміни та визначення», згідно з яким документ — матеріальний об'єкт з інформацією, закріпленою створеним людиною способом для передачі в часі й просторі. У Росії на початку 1990-х років водночас, уточнюючи сутність поняття «документ», О.П. Коршунов, А.В. Соколов, Ю.Н. Столяров запропонували трактувати його як матеріальний об'єкт — носій соціальної інформації. Тоді в Україні досліджували об'єм і зміст поняття

«документ» С.Г. Кулешов і Г.Н. Швецова-Водка [2; 5], зазначивши, що документи — це матеріальні об'єкти, які створюються спеціально для зберігання та розповсюдження (передачі) в просторі і часі змістовної соціальної інформації, створеної людиною для використання в суспільній діяльності. Завдячуючи вченим, документ став розглядатися як один з найважливіших джерел інформації та засобів соціальної комунікації [4, с. 11]. Чимало книгознавців (М.Н. Куфасєв, Є.Л. Немировський та інші) не вбачали потреби введення узагальнювального терміна «документ» і пропонували використовувати в такому тлумаченні поняття «книга». Проте з появою різноманітних типів і видів носіїв (джерел) інформації, які функціонують у документно-комунікаційній сфері діяльності, поняття «книга» і «література» для уникнення термінологічної нечіткості вже не можуть використовуватись як узагальнюючі. Найдалішим у такому контексті є термін «документ». Дискусії щодо співвідношення понять «книга» та «документ» не завершуються і до сьогодні.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що за тривалий історичний період значення поняття «документ» постійно змінювалося. І досі застосовуються визначення, які то надають йому найширшого сенсу, то звужують його розуміння до якогось конкретного виду документа. Оперуючи поняттям «документ», необхідно щоразу уточнювати, яке саме значення в нього вкладається для вирішення теоретичних чи практичних завдань [4, с. 12]. Отож у сучасному документознавстві виділяють офіційні та службові документи, останні поділяють на текстові, письмові, рукописні, надруковані, зображальні, графічні, аудіовізуальні, картографічні, науково-технічні, службові з електронним носієм, електронні службові документи; архівні документи, документи офіційного походження, особового походження, особисті документи [2, с. 43–46]. Детальніші дослідження вимагають суттєвішого уточнення поняття, тож питання загального визначення терміна «документ» все ще не можна називати повністю закритим.

1. Коршунов О. П. Библиография: теория, методология, методика / О.П. Коршунов. — М. : Книга, 1986. — 285 с. 2. Кулешов С. Г. Загальне документознавство : навч. посібник / С.Г. Кулешов; Укрдержархів, УНДІАСД. — К. : Вид дім «Києво-Могилянська академія», 2012. — 123 с. 3. Отле П. Библиотека, библиография, документация: Избранные труды пионера информатики / Поль Отле ; [пер. с англ. и фр., предисл., сост., коммент. Р. С.Гиляревского]. Рос. гос. б-ка. — М. : ФАИР-ПРЕСС: Пашков дом, 2004. — 348 с. 4. Політова О. До питання бібліографічного відображення вітчизняного документального потоку з історії України: 90-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст. / О. Політова // Бібліотечна планета. — 2007. — № 1. — С. 10–13. 5. Швецова-Водка Г. М. Вступ до бібліографознавства / Г.М.Швецова-Водка ; ред. Валентина Вдовиченко. М-во освіти і науки України, Рівненський держ. гуманіт. ун-т. — К. : Кондор, 2004. — 217 с.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ ПОНЯТИЯ «ДОКУМЕНТ».

Статья посвящена вопросу исторической эволюции такого понятия, как «документ». Внимание уделено возникновению самого слова, содержания, которое в него вкладывалось в разные эпохи, современному толкованию. Отмечается, что до сих пор нет единого подхода к трактовке основного термина документоведения.

HISTORICAL EVOLUTION OF THE CONCEPT OF «DOCUMENT».

The article deals with the question of the historical evolution of the concept as “document”. Attention is paid to the origin of the word, the invested contents in different eras, modern interpretation. It is noted that there is still no single approach to the interpretation of key term of documentation.

Стаття надійшла 25.10.2012

УДК 002 (073)

М.Я. Левицька

Українська академія друкарства

**ТЕРМІНИ УКРАЇНСЬКОГО ДІЛОВОДСТВА:
ІСТОРИЧНІ ТА СУЧАСНІ НАЗВИ**

Розглянуто документи, що функціонували на українських землях у різні історичні періоди, проаналізовано вживання назв документів за визначенням та лексичним тлумаченням, зроблено зіставлення функцій правових актів з аналогічними діловими паперами сучасного діловодства України.

Діловодство, діловий папір, документ, термін, привілей, устав, метрика, статут, актовa книга, канцелярія, пільга, реєстр.

Наше урбанізоване суспільство не зможе існувати без дотримання установлених норм. Життя кожного його члена надзвичайно регламентоване і розміряне у правилах, режимах, домовленостях, угодах, документах. Переходимо до рогу у відведеному для цього місці, за асоціативними ознаками – «збредою», аби дотримуватись правил дорожнього руху; роботу розпочинаємо о певній годині й обідня перерва визначена до хвилини – так дотримуємося норм трудового права; маємо знати, як працює у вихідні бібліотека чи крамниця, бо інакше не зможемо здійснити інтелектуальний чи матеріальний шопінг. Життя кожного з нас від народження починається з документальної норми — свідоцтва про народження; шістнадцятирічними отримуємо паспорт, із завершенням навчання у виші — диплом; щоб розпочати трудовий стаж, укладаємо передусім трудову угоду, пишемо заяву, що буде підставою для видання наказу про зарахування на роботу та здійснення запису в трудову книжку. Ніхто не стане заперечувати: для сучасного соціуму все більшої ваги набуває документальний супровід щоденного існування, а ділові папери стають незамінними у будь-яких стосунках, де передбачена соціальна функція.

Кінцевий результат, наприклад, управлінської діяльності як органів державного управління, так і окремих підприємств, залежить, крім виробничих чинників, і від професіонального рівня діловодства, що дає змогу забезпечити оперативність у прийнятті рішень, а відтак оптимальне функціонування інституції. Для забезпечення відповідного високого рівня необхідно не тільки